

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

ΕΤΟΣ ΚΣ' (1949)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ «ΦΟΙΝΙΚΟΣ» ΛΕΩΝΝΑΤΟΥ 4

λόγοις», ὡς αὐτὸς λέγει, ὑπογραμμίζων «ἐρῶ δὲ ἐμὸν οὐδέν», ἀλλὰ «τὰ σοφράδην θείοις τε καὶ σοφοῖς ἀνδράσι λελεγμένα... εἰς ἓν συλλεξάμενος..., ἐκθήσομαι», μὴ «μεταίρων θρία αἰώνια, μηδὲ ὑπερβαίων τὴν θείαν παράδοσιν».

(Συνεχίζεται)

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ Εἰς Ἐπήκοον Ἀναγνώσις τῶν Εὐχῶν

Πρὸς ἄμεσον καὶ ἐνεργὸν συμμετοχὴν τοῦ λαοῦ ἐν τῇ τελεσιουργίᾳ τῶν μυστηρίων, καὶ ἰδίᾳ τῆς θείας Εὐχαριστίας, καὶ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς ἐνότητος μεταξὺ θυσιαστηρίου καὶ λαοῦ ἐξήρθη, ὡς εἴπομεν, ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς λειτουργικῆς κινήσεως τὸ νὰ στρέφεται μὲν ὁ λειτουργὸς κατὰ τὴν ἀναφορὰν πρὸς τὸ ἐκκλησιασμα, νὰ ἀναγινώσκῃ δὲ τὰς εὐχὰς τῆς θείας λειτουργίας μετὰ φωνῆς ἐξακουσμένης ὑπὸ τοῦ λαοῦ.

Ὅσονδήποτε καὶ ἂν ἤθελε φανῆ τοῦτο ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ εἰς πολλοὺς ἐξ ἡμῶν τῶν ὀρθοδόξων ὡς καινοτομία παράδοξος, εἶναι ἐν τούτοις γεγονός, ὅτι προσεκτικώτερα τῶν πραγμάτων ἐξέτασις καθιστᾷ ἀδιαμφισβήτητον, ὅτι καὶ ἡ νέα αὕτη λειτουργικὴ μεταρρύθμισις στηρίζεται ἀδιασείστως, ὄχι μόνον ἐπὶ τῆς παλαιᾶς λειτουργικῆς παραδόσεως τῆς ἐνιαίας καὶ ἀδιαιρέτου ἐκκλησίας τῶν ἐξ πρώτων αἰώνων, ἀλλ' εὐρίσκει σοβαρὰ ἐρείσματα καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐπι τῆς συγχρόνου λειτουργικῆς πράξεως τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Οὕτω δὲ πρέπει νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, διότι δὲν θὰ ἐξηγεῖτο διαφορετικὰ, πῶς εἰς μίαν Ἐκκλησίαν ἐξ ὀλοκλήρου ἱεροκρατουμένην, ὅπου κατὰ τὸ παρελθὸν ὀξέως μὲν διεχωρίσθη ὁ κλήρος ἀπὸ τὸν λαόν, ἀπὸ τοῦ μεσαιῶνος δὲ ἐκράτησεν, ὡς ἤδη εἴπομεν, καὶ τὸ καθεστῶς τῶν σιωπηλῶν καὶ χαμηλῆ τῆ φωνῆ τελουμένων λειτουργιῶν, ἠδυνήθη νὰ σταθῇ καὶ νὰ γίνῃ σχεδὸν ἀδιαμαρτυρητῶς ἀποδεκτὸς τοιοῦτος νεωτερισμός.

Πράγματι, διὰ νὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὴν σημερινὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας μας, ἢ ὅποια ἠγνόησεν ἐξ ὀλοκλήρου τὰς μυστικὰς καὶ ὑπὸ μόνου τοῦ ἱερέως γινομένης σιωπηλᾶς λειτουργίας, ἀποτελεῖ ἐξόχως ἀξιοσημείωτον γεγονός τὸ ὅτι κατὰ τὸ πλεῖστον αἱ εὐχαὶ ἐν ταῖς διαφόροις ἀκολουθίαις καὶ μυστηριακαῖς τελεσιουργίαις ἀναγινώσκονται ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ εἰς ἐπήκοον, ἐξαίρεσει μόνον ἐκείνων, τὰς ὁποίας «περὶ ἑαυτοῦ» ποιεῖται οὗτος. Τοιοῦτοτρόπως εἰς τὰς ἀκολουθίας ἀμφοτέρων τῶν ἀγιασμών, τῆς κηδείας, τῶν ὠρῶν καὶ τῶν ἀποδείπνων πᾶσαι αἱ εἰς αὐτὰς παρενδιρόμεναι εὐχαὶ ἀναγινώσκονται μεγαλοφώνως. Αἱ εὐχαὶ τῆς γονυκλισίας τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς ἀναγινώσκονται καὶ αὐταὶ εἰς ἐπήκοον, εἴθισται δέ, ὡσάντις ἀρχιερεὺς προτίθεται τῆς ἀκολουθίας, νὰ ἀναγινώσκονται πᾶσαι ὑπ' αὐτοῦ, τοῦτο δὲ

οὐχὶ ἄνευ λόγου τινὸς ἀξίου σημειώσεως. Ἡ παλαιότερα τ. ἔ. διάταξις τοῦ ἑσπερινοῦ προέβλεπε ἀντίφωνα μικρὰ τρία μετὰ τὴν μικρὰν εἴσοδον, εἰς ἕκαστον δὲ τῶν τριῶν τούτων ἀντιφῶνων ἀντεστοίχει καὶ ἀνὰ μία εὐχή, ἀναγινωσκομένη, ὡς εἶκός, ὑπὸ τοῦ τελετάρχου. Αἱ τρεῖς αὐταὶ εὐχαὶ εἶνε αἱ καὶ σήμερον ἐπισυναπτόμεναι εἰς τὰς εὐχὰς τῆς γονυκλισίας, ἦτοι «Εὐλογητός εἶ Κύριε, Δέσποτα παντοκράτερ, ὁ φωτίσας τὴν ἡμέραν τῷ φωτὶ τῷ ἡλιακῷ...» ἢ πρώτη· Κύριε Κύριε ὁ ρυσάμενος ἡμᾶς ἀπὸ παντὸς βέλους πέτομένου ἡμέρας... ἢ δευτέρα καὶ «Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὑψιστος, ὁ μόνος ἔχων ἀθανασίαν...» ἢ τρίτη, ἧτις δὲν εἶνε μὲν ἡ τοῦ τρίτου ἀντιφώνου, ἀλλὰ, τελευταία σήμερον ἐν ταῖς εὐχαῖς τοῦ Λυχνικοῦ, ἐπεγράφετο τότε εὐχὴ τῆς ἀπολύσεως. Ὡς εὐχαὶ δὲ ἀντιφῶνων τοῦ ἑσπερινοῦ τῆς Πεντηκοστῆς ἐπιγράφονται καὶ διατάσσονται αἱ εὐχαὶ πᾶσαι τῆς γονυκλισίας εἰς τινὰς τῶν παλαιότερων κωδικῶν.

Τὶ ἀποδεικνύεται λοιπὸν καὶ ἐκ τῆς σημερινῆς μας ταύτης πράξεως; Ὅτι καὶ αἱ εὐχαὶ τῶν ἀντιφῶνων, τῶν κατὰ τὰς διαφόρους ἀκολουθίας ψαλλομένων, αἵτινες σήμερον συνήθως λέγονται ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ μυστικῶς, ἀνεγινώσκοντο ἄλλοτε εἰς ἐπήκοον.

Ἄλλὰ καὶ αἱ εὐχαὶ, αἱ ἐν τοῖς μυστηρίοις τοῦ γάμου, τοῦ εὐχελαίου καὶ τοῦ βαπτίσματος ἀναγινωσκόμεναι, εἰς ἐπήκοον ὑπὸ τῶν λειτουργῶν ἀπαγγέλλονται. Προκειμένου μάλιστα περὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ οἱ Ἐξορκισμοί, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ καθαγιαστικὴ εὐχὴ τοῦ ὕδατος («Μέγας εἶ Κύριε...») λέγονται, μάλιστα ἢ τελευταία, «μεγαλοφώνως», «λαμπρᾷ τῇ φωνῇ» καὶ, ὡς «εὐχὴ ἐκφωνητικὴ», «εἰς ἐπήκοον πάντων», κατὰ τινὰς τῶν λειτουργικῶν κωδικῶν μόνον δὲ ἡ εὐχὴ, τὴν ὁποίαν «περὶ ἑαυτοῦ» ποιεῖται ὁ ἱερεὺς καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξομολογεῖται τὴν ἀναξιοσύνην αὐτοῦ εἰς τὸν Κύριον, μόνον αὐτὴ λέγεται κατὰ ρητὴν διάταξιν τῶν κωδικῶν μυστικῶς, τόσον ἐν τῷ βαπτίσματι, πρὸ τῆς καθαγιαστικῆς τοῦ ὕδατος εὐχῆς, ὅσον καὶ ἐν τῇ ἐξ αὐτοῦ προελθούσῃ ἀκολουθίᾳ τοῦ μεγάλου ἀγιασμοῦ.

Ἡ εἰς ἐπήκοον ἀνάγνωσις τῶν εὐχῶν τῶν μυστηρίων τούτων προσλαμβάνει ἰδιαίτεραν σημασίαν, καθ' ὅσον ἀφορᾷ καὶ εἰς τὰς εὐχὰς τῆς θείας λειτουργίας, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὅτι κατὰ τὴν παλαιότεραν πῶς λειτουργικὴν πρᾶξιν καὶ τῶν τριῶν τούτων μυστηρίων ἢ τελεσιουργία συνεδέετο ἀναποσπάστως μετὰ τῆς θείας λειτουργίας, ὅπως σήμερον συνδέονται μετ' αὐτῆς αἱ τάξεις τῶν χειροτονιῶν. Ὡς ἤδη ἐκ τῶν δημοσιευθέντων ἐν τῷ περιοδικῷ «Θεολογία» (τεύχη 1940 καὶ 1948) κωδικῶν ἀποδεικνύεται, τὰ μυστήρια ταῦτα διὰ τοῦ «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς» κτλ. ἀρχόμενα κατελάμβανον ὀλόκληρον τὸ μέρος τὸ ἀπὸ τῆς ἐκφωνήσεως ταύτης μέχρι τῆς μετὰ τὸ εὐαγγελικὸν ἀνάγνωσμα ἐκτενοῦς, μετὰ δὲ τὴν ἐκτενὴ ταύτην

ἐπηκολούθει, ἐν συνεχείᾳ, τὸ τμήμα τῆς θείας λειτουργίας, τὸ ὑπὸ τῶν νεωτέρων «λειτουργία τῶν πιστῶν» κατονομαζόμενον.

Περὶ τοῦ ὅτι δὲ καὶ αἱ εὐχαὶ τῆς εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τῆς θείας λειτουργίας περιλαμβανομένης ἀναφορᾶς ἀπηγγέλλοντο παλαιότερον εἰς ἐπήκοον, ὑπάρχουσι πολλοὶ οἱ πείθοντες ἡμᾶς λόγοι. Ἄς ἀρχίσωμεν πρωθυστερώς πῶς ἐκ τῆς 137 (ἢ κατ' ἄλλους 174) Νεαρᾶς τοῦ Ἰουστινιανοῦ παραπεμπούσης ἡμᾶς καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς πρώτους τῆς Ἐκκλησίας χρόνους. Ἐν τῇ Νεαρᾷ ταύτῃ ὀρίζεται «πάντας ἐπισκόπους τε καὶ πρεσβυτέρους μὴ κατὰ τὸ σεσιωπημένον, ἀλλὰ μετὰ φωνῆς τῷ πιστοτάτῳ λαῷ ἐξακουομένης τὴν θεῖαν προσκομιδὴν καὶ τὴν ἐν τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι προσευχὴν ποιῆσθαι πρὸς τὸ κάντεῦθεν τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχὰς εἰς πλείονα κατάνυξιν καὶ τὴν πρὸς τὸν δεσπότην Θεὸν διανίστασθαι δοξολογίαν. Οὕτω γὰρ ὁ θεὸς ἀπόστολος διδάσκει λέγων... ἐπεὶ, ἐὰν εὐλογῆσης τῷ πνεύματι, ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου πῶς ἐρεῖ τὸ Ἀμὴν τῷ Θεῷ ἐπὶ τῇ σῆ εὐχαριστίᾳ;»¹.

Εἶνε γνωστόν, ὅτι αἱ εἰς ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἀναφερόμεναι Νεαρᾶι τοῦ αὐτοκράτορος ἐκείνου συνετάσσοντο ἐν συμφωνίᾳ μετὰ τοῦ τότε Πατριάρχου Μηνᾶ καὶ τῆς περὶ αὐτὸν συνόδου. Τὸ γεγονός δὲ ὅτι ἡ μνημονευομένη ἐν τῇ ὡς ἄνω Νεαρᾷ «ἐν τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι προσευχῇ» ἐξακολουθεῖ καὶ μέχρι σήμερον «μετὰ φωνῆς ἐξακουομένης τῷ πιστοτάτῳ λαῷ» νὰ ἀπαγγέλλεται, ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ Νεαρᾷ αὕτη καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν φρόνημα διηρμήνευσε τότε πιστῶς καὶ εἰς παγίωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως οὐ μικρὸν συνετέλεσε.

Τοῦτου δοθέντος, γεννᾶται τὸ ἐρώτημα: Τί ἐννοεῖ ἡ Νεαρᾷ λέγουσα «θεῖαν προσκομιδὴν»; Αἱ Ἀλεξανδριναὶ λειτουργίαι τῶν Μ. Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ θεολόγου σημειοῦσιν «*Ἀρχὴ τῆς προσκομιδῆς*» εὐθὺς μετὰ τὰς παρακελεύσεις τοῦ λειτουργοῦ «*Ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας... Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ*» καὶ εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην ἀπόκρισιν τοῦ λαοῦ «*Ἄξιον καὶ δίκαιον*». Ὁ δὲ κατὰ τοὺς αὐτοὺς πρῶτον χρόνους πρὸς τοὺς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀκμάσας Ἰωάννης ὁ Μόσχος διὰ τοῦ ὄρου «*ἡ προσκομιδὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς*» δηλοῖ τὸ ὅλον τμήμα τῆς θείας λειτουργίας τὸ ἀπὸ τοῦ «*Ἄξιον καὶ δίκαιον*» μέχρι τῆς κλάσεως τοῦ καθηγιασμένου ἄρτου².

Ἄξια πολλῆς προσοχῆς τυγχάνει ἡ αἰτιολογία ἡ προβαλλομένη ἐν τῇ μνημονευθείσῃ Νεαρᾷ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἴδια κατὰ τὰς τελευταίας αὐτῆς γραμμὰς, διὰ τῶν ὁποίων ἀναγόμεθα εἰς τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων. Ἀναφέρεται δηλαδὴ αὕτη εἰς τοὺς, ἐν Α'. Κορ. ιδ' 16, λόγους τοῦ θείου Παύλου, οἵτινες πρᾶγματι ἀφορῶσιν εἰς τὰ ἐν τῇ λατρείᾳ τῆς πρώτης ἐκκλησίας συμβαίνοντα. Ἐξεδηλοῦντο τού-

τέστι τότε ἐνέργειαι χαρισμάτων καὶ ἐν αὐτῇ τῇ λατρείᾳ. Καὶ συνέβαινε, ὥστε νὰ λαμβάνωσιν ἐνεργὸν μέρος ἐν αὐτῇ τῇ λατρείᾳ καὶ μέλη τῆς ἐκκλησίας ἔχοντα τὸ χάρισμα τῶν γλωσσῶν, ξένων καὶ ἀκατανοήτων εἰς τὸ ἐκκλησιαστικόν. Λέγει λοιπὸν ὁ θεὸς Παῦλος: «ἐπεὶ ἐὰν εὐλογῆσης τῷ πνεύματι» τούτέστι τῷ πνευματικῷ χάρισματι διὰ τῆς γλώσσης, τῆς ξένης καὶ ἀκατανοήτου, ὅπως ἐρμηνεύει ὁ Θεοφύλακτος, «ὁ ἀναπληρῶν τὸν τόπον τοῦ ἰδιώτου», ἦτοι ὁ κατέχων τὴν θέσιν τοῦ ἀκροατοῦ, «ὁ ἐν τῷ λαϊκῷ τάγματι τεταγμένος», κατὰ τὸν Θεοδώρητον, «πῶς ἐρεῖ τὸ Ἀμὴν ἐπὶ τῇ σῆ εὐχαριστίᾳ;» «Ἰδιώτην δὲ τὸν λαϊκὸν λέγει», παρατηρεῖ ἐρμηνεύων τὸ χωρίον ὁ θεὸς Χρυσόστομος. «Καὶ δεῖκνυσι καὶ αὐτὸν οὐ μικρὰν ὑπομένοντα τὴν ζημίαν, ὅταν τὸ Ἀμὴν εἰπεῖν μὴ δύνηται. Ὁ δὲ λέγει, τοῦτό ἐστιν ἂν εὐλογῆσης τῇ τῶν βαρβάρων φωνῇ, οὐκ εἰδὼς τί λέγεις οὐδὲ ἐρμηνεύσαι δυνάμενος, οὐ δύναται ὑποφωνῆσαι τὸ Ἀμὴν ὁ λαϊκός».

Ἐν ἄλλαις λέξεσι κατὰ τοὺς ἀποστολικούς χρόνους οἱ πρωταγωνιστοῦντες ἐν τῇ λατρείᾳ χαρισματοῦχοι ἔλεγον τὰς δοξολογίας καὶ εὐχαριστίας γεγονυῖα τῇ φωνῇ, ὥστε νὰ ἀκούωνται καὶ παρακολουθῶνται ὑπὸ τοῦ τάγματος τῶν λαϊκῶν, οἵτινες μετὰ τὸ πέρας τῶν εὐχῶν ἀνταπεκρίνοντο διὰ τοῦ Ἀμὴν. Ἡ τοιαύτη δὲ πρᾶξις τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης περιγραφῆς τῆς τελειουργίας τῆς θείας εὐχαριστίας, τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος ἐν τῇ Α' ἀπολογία αὐτοῦ παρεχομένης. Ἰδοῦ αὕτη:

Κεφ. 65. «Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λουσαί τὸν πεπεισμένον καὶ συγκαταθεθῆναι, ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν, ἔνθα συνηγμένοι εἰσὶ, κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος καὶ ἄλλων πανταχοῦ πάντων εὐτόνων... Ἀλλήλους φιλήματι ἀσπαζόμεθα παυσάμενοι τῶν εὐχῶν. Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος, καὶ οὗτος λαβὼν αὐτὸν καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὄλων διὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ ἁγίου ἀναπέμπει καὶ εὐχαριστίαν ὑπὲρ τοῦ κατηξιώσθαι τούτων παρ' αὐτοῦ ἐπὶ πολὺ ποιεῖται. *Ὁ συντελέσαντος τὰς εὐχὰς καὶ τὴν εὐχαριστίαν πᾶς ὁ παρὼν λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων Ἀμὴν*».

Καὶ ὀλίγον κατωτέρω ἐν

Κεφ. 67 «Ἐπειτα ἀνιστάμεθα κοινῇ πάντες καὶ εὐχὰς πέμπομεν. Καί, ὡς προέφημεν, παυσάμενων ἡμῶν τῆς εὐχῆς ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ καὶ ὁ προεστὼς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, *δοῦν δὲ δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει*. Καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἀμὴν».

Τὸ μνημονευθὲν ἀνωτέρω χωρίον τοῦ θείου Παύλου ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς ἀνωτέρω περιγραφὰς τοῦ Ἰουστίνου παρουσιάζει ἐμφανῶς, ὅτι αἱ ἀναπεμπόμεναι ἐν τῇ ἀρχαίᾳ λατρείᾳ εὐχαριστίαι, δοξολογίαι καὶ λοιπαὶ εὐχαὶ ἐλέγοντο

1. Κεφ. ζ' ἐκδόσις Λειψίας Teubner, 1881, σελ. 412.

2. Ἐνθ' ἄνωτ. κεφ. κε' Migne 87, 2869.

μεγαλοφώνως, ἵνα δύναται ὁ λαὸς παρακολουθῶν αὐτὰς νὰ ἐπισφραγίσῃ ταύτας διὰ τοῦ Ἄμῃν. Τοῦτο ἄλλως τε ἐπιμαρτυρεῖται καὶ ἐξ ἐπιστολῆς τινος τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας (περὶ τὸ 255 μ. Χ.) πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης Ξύστον, τῆς ὁποίας ἀπόσπασμα διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ Εὐσέβιος ἐν τῇ Ἐκκλησ. Ἱστορίᾳ αὐτοῦ¹. Πρόκειται ἐν αὐτῇ περὶ χριστιανοῦ λαβόντος πρὸ χρόνου ἱκανοῦ τὸ βάπτισμα παρ' αἰρετικῶν, καθωνήσαντος ὁμοῦ ἐν τῷ μεταξύ μετὰ τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας καὶ μετασχόντος διὰ χρόνων ἱκανῶν τῆς ἐν αὐτῇ λατρείας. Ἐτέθη λοιπὸν τὸ ζήτημα: Ἐπρεπε νὰ μὴ ἀναγνωρισθῇ τὸ βάπτισμα τοῦ χριστιανοῦ αὐτοῦ; Ὁ Διονύσιος τὸ ἀνεγνώρισε. Καὶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ του ταύτη ἐκθέτει τὸν λόγον, τὸν παρακινήσαντα αὐτὸν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ταύτην: «*Εὐχαριστίας γὰρ ἐπακούσαντα*», γράφει ὁ Διονύσιος, *καὶ συνεπιφθεγξάμενον τὸ Ἄμῃν καὶ χεῖρας εἰς ὑποδοχὴν τῆς ἁγίας τροφῆς προτείναντα καὶ ταύτην καταδεξάμενον καὶ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ μετασχόντα ἱκανῶ χρόνῳ οὐκ ἂν ἐξ ὑπαρχῆς ἀνασκευάζειν ἔτι τολμήσαιμι*». Προδήλως πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς θείας εὐχαριστίας τῆς ἐπὶ κοινωνίᾳ τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου. Καὶ ἐν τρίτῳ αἰῶνι μεσοῦντι μαρτυρεῖται, ὅτι ὑπὸ τῶν πιστῶν ἡ εὐχαριστία ἐπικουέτο καὶ συνεπεφθέγγοντο οὗτοι τὸ Ἄμῃν.

Ἄλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς συνθέσεως τῆς εὐχῆς τῆς Εὐχαριστίας συνάγεται, ὅτι κατ' ἀνάγκην αὕτη εἰς ἐπήκοον ἔπρεπε νὰ ἀπαγγέλλεται, ἵνα δύνανται οἱ πιστοὶ εἰς τὸ τέλος αὐτῆς νὰ ἐπισφραγίσωσι ταύτην διὰ τοῦ Ἄμῃν. Πρωτίστως ἐκ τοῦ ἀνωτέρω χωρίου τοῦ Ἰουστίνου, ἐνθα ἀναφέρεται, ὅτι «ὁ προσετώς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, *δοῆ δύναμις αὐτῶ*», ἀναπέμπει καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ Ἄμῃν», συνάγεται ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἡ εὐχὴ τῆς θείας Εὐχαριστίας δὲν εἶχε μόνιμόν τινα τύπον, ἀλλὰ μολοντί αὕτη ἐστρέφετο περὶ ὄρισμένα κύρια σημεῖα, ἀμετάβλητα ἐξ ἀποστολικῆς παραδόσεως παραμένοντα, ἐπαφίετο εἰς τὴν ἔμπνευσιν τοῦ προσετώτος νὰ σχηματίσῃ αὐτὴν κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσφορᾶς εὐχαριστῶν, «*δοῆ δύναμις αὐτῶ*», δι' ἰδίων λέξεων καὶ οὐχὶ ἀπὸ χειρογράφου ἢ ἐκ στήθους ἀπαγγέλλων ὄρισμένον τύπον εὐχῆς. Τὸ «*δοῆ δύναμις αὐτῶ*» εἶναι ἀρκετὸν νὰ βεβαιώσῃ τοῦτο. Ἐχομεν ἐν τούτοις περὶ αὐτοῦ καὶ μαρτυρίαν ρητὴν ἀπὸ τοῦ Ἰππολύτου, κατὰ τινα ἔτη προγενεστέρου τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας. Ὁ Ἰππόλυτος ἐν ἔργῳ αὐτοῦ φέροντι τὸν τίτλον Ἀποστολικὴ παράδοσις, ὅπερ ἑλληνιστί γραφὲν περιεσώθη εἰς λατινικά τινα ἀποσπόμενα τοῦ κώδικος τῆς Βερώνης, ἴδια δὲ εἰς τὰς αἰθιοπικὴν καὶ κοπτικὴν μεταφράσεις, τὰς γνωστὰς ὑπὸ τὸν τίτλον Αἰγυπτιακὴ διάταξις, μᾶς παρέχει

1. VII 9, 4.

τὸν πρῶτον καὶ ἀρχαιότατον τύπον εὐχῆς τῆς εὐχαριστίας ἢ ἀναφορᾶς. Ἀναφερόμενος λοιπὸν εἰς τὴν εὐχὴν ταύτην λέγει τὰ ἑξῆς κατὰ τὴν κοπτικὴν μετάφρασιν: «Ἦδη ὁ ἐπίσκοπος θὰ εὐχαριστήσῃ κατὰ τὰ προηγουμένως λεχθέντα. Δὲν εἶναι καθόλου ἀναγκαῖον δι' αὐτὸν νὰ ἀπαγγείλῃ τὰς αὐτὰς λέξεις, τὰς ὁποίας εἶπομεν πρότερον, ὥσει ἔμαθε νὰ λέγῃ ταύτας ἀπὸ στήθους ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ του πρὸς τὸν Θεόν, ἀλλὰ κατὰ τὴν δύναμιν, ἣν ἕκαστος ἔχει, νὰ προσεύχεται. Ἐάν δύναται νὰ εὐχῆται ἀρκούντως ἐπιτυχῶς μετὰ μεγαλοπρεποῦς εὐχῆς, καλῶς. Ἐάν δὲ πάλιν θὰ ἠδύνατο νὰ εὐχῆται καὶ νὰ ἀπαγγέλλῃ εὐχὴν ἐν δέοντι μέτρῳ, οὐδεὶς δύναται νὰ ἀπαγορεύσῃ τοῦτο εἰς αὐτόν, ἀρκεῖ μόνον νὰ εὐχῆται ἐν ὑγιεῖ καὶ ὀρθῇ πίστει»¹.

Εἶνε λοιπὸν πρόδηλον ἐντεῦθεν ὅτι οὐ μόνον κατὰ τὸν δευτέρου αἰῶνα, ὅτε ἤκμασεν ὁ Ἰουστίνος, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρίτον αἰῶνα μεσοῦντα, τὸσον ἐν τῇ Ρώμῃ, ὅσον καὶ ἐν ταῖς ἀνατολικαῖς ἐκκλησίαις, δὲν εἶχον εἰσέτι λάβει παγίαν καὶ μόνιμον διατύπωσιν αἱ εὐχαὶ τῆς Εὐχαριστίας, ἀλλ' ἀνεπέμποντο αὐταὶ αὐτοσχεδίως κατὰ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ λειτουργοῦ, κινουμένου πάντοτε ἐντὸς τοῦ κατὰ παράδοσιν πλαισίου. Πῶς λοιπὸν θὰ ἠδύνατο τὸ τάγμα τῶν λαϊκῶν νὰ εἶπῃ εἰς τὸ τέλος τὸ Ἄμῃν ἐπὶ εὐχῆς κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην ὑπὸ τοῦ λειτουργοῦ συντασσομένης, ἐάν δὲν ἦκουε ταύτην;

Ἡ Αἰθιοπικὴ, ἄλλως τε, μετάφρασις τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως τοῦ Ἰππολύτου, περιέχουσα κατ' οὐσίαν τὰ αὐτὰ, ὅτινα καὶ ἡ κοπτικὴ, παρουσιάζει εἰς τι σημεῖον διατύπωσιν ὑπαινισσομένην διὰ τὸ ζήτημά μας ἀρκετὰ: «Δὲν εἶνε ἀναγκαῖον (ὁ ἐπίσκοπος) ἵνα μνημονεύῃ τὰ λεχθέντα, ἀλλὰ ὀφείλει νὰ ἀπαγγέλλῃ εὐκρινῶς καὶ ἐπιμελῶς». Σχολιάζων τὴν τελευταίαν ταύτην φράσιν ὁ Κάρολος Harris² παρατηρεῖ: «Ἐχομεν ἐνταῦθα ἀπόδειξιν, ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰππολύτου ἡ ἀναφορὰ ἐλέγετο ἀκόμη μεγαλοφώνως».

ΠΑΝ. Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ

Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. G. Horner, *The Statutes of the Apostles*, 1904 σελ. 309 παρὰ *Liturgy and Worship* σελ. 766.2. *Ev Liturgy and Worship* σελ. 766.

ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ

ΤΗΣ ΑΠΟΣΤ. ΔΙΑΚΟΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1948-49

Δ'

Μεγάλη ὑπῆρξεν ἡ δραστηριότης τῆς Ἀπ. Διακονίας εἰς ἔκδοσιν βιβλίων καὶ φυλλαδίων, ἀναφερομένων εἰς πλεῖστα ὄσα θέματα καὶ προωρισμένων διὰ διάφορα κοινωνικά στρώματα, διότι ἡ Ἀπ. Διακονία πιστεύει ὅτι τὸ ἔντυπον ἀποτελεῖ ἐν τῶν τελεσφορωτέρων μέτρων πρὸς διάδοσιν τῶν χριστιανικῶν ἀρχῶν. Διὰ τοῦτο οὔτε κόπων, οὔτε χρημάτων ἐφείσθη εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ δυνηθῇ κατὰ τὸ ὑπ' ὄψιν